

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ПРОВЕДЕННЯ ВІЗУАЛЬНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Розглянуто зарубіжний досвід використання візуального спостереження для виконання різноманітних завдань правоохоронних органів.

Рассмотрен зарубежный опыт использования визуального наблюдения для решения различных задач правоохранительных органов.

Foreign experience of visual surveillance usage for solving different problems in law enforcement agencies is researched.

Однією з головних функцій будь-якої держави є забезпечення національної безпеки, а саме викорінення злочинності. Злочинність як складне соціальне явище являє собою не нерухому сукупність злочинів, а активний негативний соціальний процес. Суть даного явища полягає у відтворенні заборонених законом суспільно небезпечних діянь та їх наслідків. Ліквідувати злочинність практично неможливо. Але, вивчивши причини та умови її існування, форми прояву та способи здійснення злочинів, шляхи формування суспільної поведінки особи, можна впливати на її стан. Для цього необхідно відпрацювати систему заходів боротьби зі злочинністю, направлених на виявлення, попередження та розкриття злочинів. Боротьба з цими явищами ведеться різними шляхами, та найбільш дієвим є здійснення оперативно-розшукової діяльності.

У законодавстві більшості демократичних країн у тій чи іншій формі викладено перелік суб'єктів, об'єктів та загальний порядок проведення оперативно-розшукових заходів. Легітимізація проведення таких специфічних заходів з огляду на права людини є запорукою правової та демократичної держави.

На шляху до демократичної, правової держави Україна 18 лютого 1992 р. першою серед країн СНД прийняла Закон «Про оперативно-розшукову діяльність», в якому закріплені завдання, поняття, підстави й такі загальноправові принципи оперативно-розшукової діяльності, як принцип законності – тобто учасники даного виду діяльності зобов'язані виконувати вимоги Конституції України, діючого законодавства, яке є правовою основою оперативно-розшукової діяльності; гуманізму – поваги та дотримання прав і свобод людини і громадянина (оперативно-розшукова діяльність має попереджувальний характер, тобто оперативно-розшукові заходи проводяться у виключних випадках, коли іншими заходами досягнути поставленої мети неможливо); рівності

громадян перед законом – заходи оперативно-розшукової діяльності здійснюються незалежно від громадянства, статі, національності, віку, місця проживання, соціального, службового та майнового положення, політичних та релігійних поглядів; дотримання прав та свобод людини та громадянина – у ході провадження оперативно-розшукової діяльності особа, яка вважає, що органи, які проводили оперативно-розшукову діяльність порушили її права і свободи, вправі оскаржити ці дії в судовому порядку.

У п. 11 ст. 8 вищезазначеного Закону оперативним підрозділам надається право здійснювати візуальне спостереження у громадських місцях із застосуванням фото-, кіно-, відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів. Мета проведення візуального спостереження – встановлення даних про особу та її зв'язки, коли є факти, які підтверджують, що нею готується або вчинений тяжкий злочин [1, с. 12].

Дане положення знайшло своє відображення і в інших законах України, а організаційні й тактичні основи – у підзаконних нормативно-правових актах, де містяться норми, які регламентують приводи використання візуального спостереження, порядок використання сил та засобів підрозділів оперативної служби.

Але правовим актом, який має вищу юридичну силу, є Конституція – гарант прав і свобод людини і громадянина. У Конституції України передбачений особливий порядок обмеження прав громадян, забезпечення державної безпеки та економічного благополуччя, збирання інформації конфіденційного характеру і проголошено право кожного громадянина на одержання будь-якої інформації. Оперативно-розшукова діяльність направлена на регулювання суспільних відносин, які пов'язані, з одного боку, з регламентацією прав та обов'язків суб'єктів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а з іншого – громадян у зв'язку і з приводу обмеження конституційних прав останніх з метою забезпечення безпеки охоронюваних законом об'єктів. Передусім у рамках оперативно-розшукової діяльності повинні бути розроблені процедурні правила механізму регулювання та реалізації гарантій дотримання прав і свобод людини та громадянина, встановлені Конституцією України та законно обмежені в оперативно-розшуковій діяльності.

Згідно з чинною правовою базою завданнями підрозділів оперативної служби є своєчасне виявлення, попередження, припинення і розкриття злочинів, розшук осіб, які переховуються від слідства та суду або ухиляються від відбування покарання, а також безвісті зниклих громадян тощо.

Для виконання таких завдань основними напрямками роботи оперативної служби є вивчення способу життя, поведінки і зв'язків осіб, що розроблюються, встановлення діючих та тих, що

тільки організуються, злочинних груп, взяття участі у підготовці і проведенні комплексних заходів щодо розкриття злочинів по «гарячих» слідах та ще багато іншого. Але під час такої роботи відбувається втручання в конституційні права і свободи громадян.

У чинних нормативно-правових актах, що регламентують проведення візуального спостереження оперативними підрозділами, нечітко сформульовані умови, обсяг і способи втручання у приватне життя людини, а також гарантії законності здійснення оперативно-розшукових заходів, забезпечення відшкодування завданої шкоди.

Аналогічно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», Закон Республіки Молдова «Про оперативно-розшукову діяльність» та Закон Республіки Білорусь «Про оперативно-розшукову діяльність» визначають, що для проведення спостереження достатньо мотивованої постанови органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність [2, с. 125, 305].

Такий підхід певною мірою не відповідає вимогам міжнародного співтовариства про дотримання прав і свобод людини.

Можливо для усунення прогалин у законодавстві України має сенс звернутись до досвіду демократичних зарубіжних країн.

У Росії здійснення спостереження, яке обмежує конституційні права громадян, допускається виключно на підставі судового рішення і за наявності спеціальної інформації, передбаченої ч. 2 ст. 8 федерального Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» У випадках, що потребують залучення до спостереження значних сил і засобів, а також фінансових витрат, спостереження здійснюється на підставі рапорту співробітника оперативно-розшукового органу, що затверджується керівником цього органу [3, с. 338].

Закон Азербайджанської Республіки «Про оперативно-розшукову діяльність» у ст. 10, де йдеться про виключний перелік оперативно-розшукових заходів, передбачає, що спостереження за будівлями, в тому числі житловими приміщеннями, транспортними засобами, спостереження за людьми можуть проводитись на підставі рішення суду [4].

Сеймом Латвійської Республіки був прийнятий Закон «Про оперативну діяльність», у якому п. 2 ст. 6 «Зміст оперативної діяльності» передбачає проведення оперативного спостереження. Стаття 10 вищевказаного Закону деталізує підстави проведення оперативного спостереження, а саме: «Якщо в розпорядженні суб'єкта оперативної діяльності є обґрунтована інформація про осіб, які готують або вчинили злочинне діяння або інше протиправне діяння, або про посягання на важливі державні інтереси, дозволяється спостереження за цими особами та за пов'язаними з ними особами» Отримана в ході оперативної діяльності інформація як докази в кримінальному процесі може бути використана лише у встановленому Кримінально-процесуальним законом

порядку із забезпеченням конфіденціальності та безпеки проведення заходів оперативної діяльності. У Кримінально-процесуальному кодексі має місце гл. 11 «Спеціальні слідчі дії», серед яких є спостереження за особою та спостереження за об'єктом, які провадяться на підставі постанови слідчого судді [5].

У Сполучених Штатах використання фізичного або фотографічного спостереження дозволяється на стадії попереднього розслідування без попереднього санкціонування.

Існує зовнішнє спостереження та спостереження за допомогою технічних приладів. Поширеним видом зовнішнього спостереження є відеоспостереження, яке проводиться в публічних місцях або на приватній території.

Для проведення відеоспостереження в публічних місцях та консенсуального спостереження на приватних територіях не потрібно отримувати рішення суду. Для проведення неконсенсуального спостереження на приватних територіях таке рішення є обов'язковим.

Перед проведенням неконсенсуального електронного спостереження на приватній території у США необхідно отримати судовий ордер. До найпоширеніших електронних повідомлень в США відносять пейджингові повідомлення, електронну пошту, передачі тексту, факсу, комп'ютерні передачі тощо [6, с. 137].

За законодавством Великої Британії спостереження включає:

- моніторинг, прослуховування осіб або спостереження за їх пересуванням, розмовами або іншими діями чи зв'язками;
- записування результатів спостереження (процесу моніторингу, спостереження або прослуховування);
- спостереження через спостережний пристрій або за його допомогою.

Спостереження поділяється на безпосереднє та інтрузивне.

Спостереження є безпосереднім, якщо воно приховане, але не інтрузивне та проводиться для цілей спеціальних розслідувань чи спеціальних операцій з метою отримання інформації приватного характеру про особу (спеціально визначену для цілей розслідування чи операції).

Існує певний перелік органів, уповноважених санкціонувати безпосереднє спостереження, до яких, зокрема, відносяться поліцейські сили, розвідувальні служби, окремі міністерства та фінансові департаменти тощо.

Для санкціонування такого спостереження необхідно виконання двох умов. По-перше, повинні бути спеціальні підстави для проведення такого спостереження. По-друге, санкціонування спостереження має бути адекватним результатам, які очікуються від його проведення.

Підставами для проведення безпосереднього спостереження можуть бути:

- інтереси національної безпеки;
- припинення чи виявлення злочину або припинення заворушень;
- захист економічної безпеки Об'єднаного Королівства;
- інтереси захисту суспільства;
- захист здоров'я населення;
- збір податків та інших обов'язкових платежів державним департаментом;
- інші підстави, які можуть бути встановлені наказом відповідного міністра [6, с. 139].

Велика увага при організації та проведенні різних видів спостереження спрямована на правильний відбір і забезпечення високого професіоналізму співробітників. Їм повинні бути властиві такі якості, як відданість справі, неабиякі акторські здібності, уміння пристосовуватися до різних умов і відчувати себе природно в будь-якій ситуації, холоднокровність і швидкість реакції, гарна пам'ять, винахідливість, комунікабельність, здатність швидко приймати рішення.

Провідну роль у спостереженні відіграють національні підрозділи по боротьбі зі злочинністю. Структура і чисельність таких підрозділів у різних країнах різняться, але разом з тим в діяльності правоохоронних органів останнім часом спостерігається інтенсивна кооперація у боротьбі з міжнародною злочинністю.

Так, Агентство по боротьбі з організованою злочинністю Великобританії підтримує тісні оперативні контакти зі своїми зарубіжними колегами як у рішеннях двосторонніх угод, так і каналами Інтерполу.

Аналогічним способом діють і спеціалізовані апарати США, Італії, Канади, Росії, України. За оцінками експертів, така практика є вельми плідною і показала добрі результати. Прогнозують, що надалі вона набуде більшого поширення в державах зі схожими соціально-економічними умовами, правовими системами і традиціями.

Спостереження передбачено не тільки національними нормативними актами, але й міжнародно-правовими. Так, відповідно до п. 1 ст. 20 Конвенції ООН 2000 р. проти транснаціональної організованої злочинності, якщо це допускається основними принципами її внутрішньої правової системи, кожна держава-учасниця, у межах своїх можливостей і на умовах, встановлених її внутрішнім законодавством, вживає необхідних заходів для того, щоб дозволити належне використання спеціальних методів розслідування, таких, як електронне спостереження або інші форми спостереження з метою боротьби проти організованої злочинності [7].

Таким чином, гарантування прав людини – одна з актуальних проблем сьогодення, адже захист прав і свобод людини та громадянина є конституційно-правовим й міжнародним обов'язком сучасної держави. Ступінь забезпечення прав і свобод особистості індивідуалізує кожну державу. На сучасному етапі жодна країна,

вирішуючи внутрішні або глобальні проблеми людства, не може оминати увагою такі тенденції щодо гуманізації суспільства. Отже, й Україна, долучаючись до світових і європейських стандартів у сфері гарантування прав особи й особистості, актуалізує забезпечення та мінімізацію обмеження таких прав, як право на життя, особисту недоторканність, таємницю кореспонденції, недоторканність житла, захист честі, гідності та ділової репутації [8, с. 66].

Правовий захист життя, здоров'я, свободи, особистої недоторканності, честі, гідності передбачений законодавством та реалізацією цих прав, які є правами природними, невідчужуваними, абсолютними, невіддільними від особистості.

Наприклад, інформаційна недоторканність приватного життя передбачає встановлення правил збирання й обігу персональних даних. Право на приватність інформації персонального характеру забезпечує правовий зв'язок між особою та відомостями про неї, які можуть залишатися після контакту людини з навколишнім світом. Кожна людина бажає контролювати обіг інформації персонального характеру, що безпосередньо пов'язано з такими категоріями, як честь, гідність, репутація.

Досить часто для одержання більш значного результату візуальне спостереження проводиться з одночасним зняттям інформації з каналів зв'язку, тобто здійснюється втручання в комунікаційну приватність. З метою реалізації конституційного права щодо таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції людина укладає договір про надання послуг з підприємствами зв'язку. В результаті укладання таких договорів виникають певні права й обов'язки, зокрема право на таємницю зазначених відправлень. За розголошення інформації, що є об'єктом таємниці листування, телефонних розмов, поштово-телеграфної й іншої кореспонденції, винні особи притягуються до відповідальності згідно з чинним законодавством. З цього випливає, що законом забороняється виїмка, огляд поштової кореспонденції та документальних повідомлень, отримання будь-яких відомостей про неї, контролювання технічних каналів зв'язку, зокрема прослуховування телефонних переговорів [9, с. 77].

Однак з правом особи на приватність конкурують інтереси національної та громадської безпеки, економічного добробуту держави, запобігання злочинам, захисту здоров'я та моралі, захисту прав і свобод інших людей. «Правова конкуренція інтересів особи, що полягає у захисті приватності інформації персонального характеру, – з одного боку, і суспільства – в обробці персональних даних, – з іншого, покладає на державу зобов'язання щодо визначення, встановлення та підтримання балансу цих інтересів» [10, с. 16].

Безумовно, головним у даній ситуації є те, що оперативно-розшукова діяльність – це різновид діяльності держави. Тільки

Україна в особі вищих органів законодавчої, виконавчої і судової влади (в межах їх компетенції) може наділяти правом здійснювати оперативно-розшукову діяльність проти будь-яких суб'єктів, покладати на них певні обов'язки і здійснювати контроль за реалізацією норм Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» в оперативно-розшуковій діяльності.

Діяльність як така – це заняття, труд, а оперативно-розшукова діяльність – це різновид соціально корисної людської діяльності, але не кожної, а тільки юридичної, тобто частина опосередкованої правом державної владної діяльності компетентних державних органів, націленої на виконання соціально корисних завдань та функцій.

Оперативно-розшукове законодавство потребує вдосконалення та оновлення для того, щоб втручання в конституційні права і свободи громадян проводились відповідно до встановлених міжнародним законодавством норм, а зобов'язання відновити порушені права та відшкодувати шкоду були не декларативними, а дієвими. Тоді правоохоронні органи України асоціюватимуться у суспільстві із структурою, що захищає права людини.

Список літератури: 1. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ : за станом на 14 квіт. 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 36–37. – Ст. 511. 2. Оперативно-розшукова діяльність та додержання державної таємниці в країнах СНД : зб. законів про оперативно-розшукову діяльність та державну таємницю / уклад.: О. В. Кириченко, І. М. Зубач, О. В. Новіков, А. В. Білий. – К. : Центр учб. літератури, 2008. – 464 с. 3. Оперативно-розсыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Сенилова, А. Ю. Шумилова. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 848. 4. Об оперативно-розсыскной деятельности : закон Азербайджанской Республики от 28 окт. 1999 г. : по сост. на 5 мар. 2004 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mia.gov.az/laws_ru.html. 5. Про оперативно-розсыскную деятельность : закон Латвийской Республики от 11 окт. 1993 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.lv>. 6. Перепелица М. М. Проведження оперативно-розшукових заходів у Великій Британії, Росії, США та Україні : монографія / М. М. Перепелица, О. В. Манджай. – Х. : Вид-во КП Друкарня № 13. – 2008. – 248 с. : іл. 7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листоп. 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.varvavo.net>. 8. Мікуліна М. Оперативно-розшукова діяльність СБУ: проблеми гарантування недоторканності приватного життя особи / М. Мікуліна // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 10. – С. 66–68. 9. Коробцова Н. В. Цивільно-правова охорона таємниць особистого життя людини / Н. В. Коробцова. – Х., 2004. – 120 с. 10. Пазюк А. В. Захист прав громадян у зв'язку з обробкою персональних даних у правоохоронній діяльності: європейський досвід і Україна / А. В. Пазюк. – К. : Прайвесі Юкрейн, 2001. – 260 с.

Надійшла до редколегії 21.09.2009